

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL DE SERBIE

СЕПАРАТ / SÉPARÉ

ОГЊЕН Љ. ТУТИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИКОНОГРАФИЈЕ И СИМБОЛИЧНОГ ЗНАЧЕЊА ДЕКОРАЦИЈЕ КАПИТЕЛА
ИЗ СТОБИЈА ИЗ КОЛЕКЦИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ

OGNJEN LJ. TUTIĆ

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ICONOGRAPHY AND SYMBOLIC MEANING
OF THE DECORATION OF A CAPITAL FROM STOBI PRESERVED IN THE COLLECTIO
OF THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA

XXV – 2

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ
HISTOIRE DE L'ART



MMXXII



Огњен Љ. ТУТИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за историју уметности, Београд

**ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИКОНОГРАФИЈЕ И СИМБОЛИЧНОГ
ЗНАЧЕЊА ДЕКОРАЦИЈЕ КАПИТЕЛА ИЗ СТОБИЈА
ИЗ КОЛЕКЦИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ**

Сажетак: Уметничко обликовање и украшавање капитела, као значајних конструктивних и декоративних елемената стубова, има дугу историју. Мада се мењао кроз раздобља, начин уметничке обраде *главе стуба* увек је био саображен његовој основној конструктивној и симболичкој функцији подупирања и придржавања елемената горњих конструкција архитектонских здања, заузимајући као носилац стила и значења посебно место у сакралној топографији храма. О репрезентативности и симболичкој поткрепљености декорације касноантичких и рановизантијских капитела, илустративно сведоче примери из колекције Народног музеја Србије, откривени на остацима Епископске базилике на локалитету Стоби у Републици Северној Македонији. Међу њима се посебно издаваја једна група фигуралних капитела, чију декоративну схему, наглашеног симболичног карактера, чине представе пауна изобржених у оквиру разгранатих флоралних врежа. Рад је посебно фокусиран на пример капитела из сталне поставке, који се издваја очуваношћу и ванредном представом конфронтираног пара пауна, распоређених око кантароса.

Кључне речи: капител, Стоби, касноантичка иконографија, симболика, паун

Посебну целину у оквиру касноантичке и рановизантијске Збирке Народног музеја Србије чине остаци архитектонских елемената, који су пронађени приликом систематских археолошких истраживања касноантичких урбаних центара на Балкану.¹ Међу њима се издваја знатан број елемената стубова који су, као по-

1 Посебну захвалност дугујем проф. др Снежани Филиповој из Института за историју уметности и археологију Филозофског факултета Универзитета у Скопљу на добрим смерницама и саветима, те визуелном материјалу, чиме је знатно допринела настанку овог рада.

сведочени чиниоци система сакралних здања, својим конструктивним, декоративним и симболичним функцијама, одређивали и уређивали просторни склоп хришћанских храмова. Илустративан пример представља низ капитела стубова откривених на остацима касноантичког Стобија, престоног града римске провинције Macedonia Secunda и потврђеног Епископског седишта на територији савремене Републике Северне Македоније.² Из богатог фонда капитела стубова из Стобија, који се чувају у збирци Народног музеја Србије, посебно се издваја група артефаката пронађених на остацима Епископске базилике, најстарије, највеће и најзначајније цркве у сакралној топографији града. Истраживања су показала да је Епископска базилика у Стобију функционисала у временском распону од 4. до 6. века,³ те да је формирана кроз неколико етапа изградње,⁴ при чему треба нагласити да је кроз историју задржала основу тробродне базилике са полукружном апсидом, чији је просторни склоп био артикулисан колонадама стубова које су се пружале читавом дужином наоса.⁵ Немали број пронађених капитела стубова, конвенционално датованих у 5. или 6. век, припада типу коринтских и јонских импост капитела, док се сложенем иконографском схемом одликује група двозоних, фигуралних капитела, које, по правилу, карактерише комбинација флоралних и фигуралних елемената, листова и врежа, као и зооморфних и/или антропоморфних мотива. Међу њима се посебно истиче група фигуралних капитела, чију декоративну схему, наглашеног симболичног значења, чине представе пауна изображених у оквиру разгранатих флоралних врежа.⁶ Фокус интересовања овог рада представља пример капитела из Епископске базилике у Стобију, из сталне поставке Народног музеја Србије, који се издваја као доследан репрезент читаве групе сродних артефаката.

Обликом, капител из Стобија (сл. 1) представља карактеристичан пример касноантичког, двозоног, фигуралног капитела, који почива на апропријацији

- 2 G. Pavlovski, "Archaeological site Stobi: Different aspects of popularization", *Archaeology and Science* 9, 2013, 155. Захваљујући повољном географском положају, на ушћу Ергиона (Црна) у Аксиос (Вардар), те повезаности са Via Egnatia, кључном артеријом копнених путева на ширем подручју Царства, Стоби се развијао као значајан стратешки, економски и културни центар на Балкану. Сходно статусу, Стоби је представљао поприште активне градитељске активности, која је у касноантичкој епохи преваходно била усмерена ка христијанизацији урбаног градског језгра, кроз стварање хришћанске сакралне топографије града. Видети: J. Wiseman et Đ. Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970", *American Journal of Archaeology* 75(4), 1971, 395–411; Такође, Dj. Mano-Zissi, "Observations on the Conservation and Presentation of the Monuments at Stobi", in: *Studies in the Antiquities of Stobi I*, ed. J. Wiseman, Beograd, 1973, 111–119.
- 3 Према једном мишљењу, првобитна црква је изграђена у првој половини 4. века, могуће у време епископа Будиоса, који је учествовао на Првом васељенском сабору у Никеји 325. године, док је, према другом мишљењу, црква саграђена у другој половини или крајем 4. века. Видети: S. Blaževska et M. Tutkovski, "Episcopal Basilica in Stobi", in: *Early Christian Wall Painting from the Episcopal Basilica in Stobi*, eds. E. Dimitrovska, S. Blaževska et M. Tutkovski, Stobi, 2012, 14; Такође, видети: C. S. Snively, "The Episcopal Basilica, the Via Sacra, and the Semicircular Court at Stobi, R. Macedonia", у: *Ниш и Византија X*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2012, 185–186. Ни потоња историја Епископске базилике у Стобију није сасвим поуздано расветљена, мада је прихваћено мишљење да је црква у више наврата преграђивана.
- 4 Истраживања су показала да је првобитна црква функционисала до треће четвртине 5. века, када је срушена са циљем да се на њеном месту сагради нови храм, што је и остварено у последњој четвртини 5. века. Видети: C. S. Snively, *loc. cit.*, 186. Такође, M. Tutkovski, "Restoration and display of the mosaic from the Old Episcopal Basilica in Stobi", *Patrimonium.Mk* 17, 2019, 76.
- 5 C. S. Snively, "Articulation of Space in the Episcopal Basilica: The Colonnades", у: *Стјуџии за стјариниџе во Сјобди III*, ур. Б. Алексова и Џ. Вајсман, Титов Велес, 1981, 163.
- 6 На примере капитела са пауновима посебно се осврће Е. Кицингер. Видети: E. Kitzinger, *A Survey of Early Christian Town of Stobi*, DOP 3, 1946, 104.

декоративних елемената класичних капитела коринтског типа. Прву зону капитела, кружног пресека, запремају тестерасто клесани листови акантуса, изведени у форми идентичних, мултипликованих сегмената, који теку читавом дужином најнижег регистра капитела, творећи својевсну декоративну бордуру. Наредну, пропорционално доминантну зону, карактерише ширење капитела који добија облик четворостране, зарубљене пирамиде. Декоративни ансамбл друге зоне капитела чине крупне фигуре паунова, приказаних у наглашеним покретима, у оквиру разгранатих врежа са срцоликим листовима. Појединачне фигуре паунова су изображене са три стране капитела, док је на четвртој страни, која је могуће била окренута директно ка наосу Епископске базилике, изведена композиција коју чине конфронтирани паунови, распоређени око стилизованог кантароса (сл. 2). Завршни сегмент капитела представља карактеристични абакус конкавно-конвексне форме. Недавно спроведено истраживање природе и порекла мермера коришћеног, измеђуосталог, и за израду архитектонске пластике на територији данашње Северне Македоније, показало је да је наведени капител начињен од квалитетног ситнозрног доломита, ископаног у каменолому Сивец, у близини Прилепа, у централној Македонији.⁷ С обзиром на поуздану идентификацију мермера, те познавање динамике експлоатације сивецког доломита, могло би се закључити да је капител настао управо у Стобију или у неком оближњем центру, вероватно средином 5. века.⁸

Најближе аналогije описаном капителу показује група иконографски и стилски сродних примера, такође, откривених на остацима Епископске базилике у Стобију. У том смислу, неопходно је поменути два капитела из колекције Народног музеја Србије и један капител који се чува у Археолошком музеју у Скопљу. Димензијама и формом, наведени примери показују изузетну сличност са капителом који представља фокус нашег интересовања, а карактерише их суптилна подела на две зоне, при чему прву зону запрема декоративна бордура сачињена од крупних, појединачно клесаних акантусових листова, чији се врхови благо повијају, док су у другој зони приказани паунови у оквиру разгранатих флоралних врежа. Један капител из Народног музеја Србије посебно се истиче мотивом протома изображених на угловима ехинуса, и ванредном сценом конфронтираних паунова, који се напајају из кантароса, чији оквир представља лозица са крупним гроздовима. Својим морфо-

7 P. Niewohner, L. A. Miller et W. Prochaska, "Marbles, Quarries and Workshops on the Highlands of Northern Macedonia" in: *Archäologischer Anzeiger*, 2013, 104. Истраживање је спроведено у лабораторији Одсека за примењене геолошке науке и геофизику Универзитета Леобен у Аустрији. Спроведена је анализа стабилних изотопа, која представља стандардну методу утврђивања порекла мермера.

8 Истраживања су показала да је ископавања квалитетног сивецког доломита започето у римском периоду, те да се може поуздано пратити од 1. века. Видети: P. Niewohner, L. A. Miller et W. Prochaska, *op. cit.*, 106. Експлоатација мермера из Сивца обустављена је средином 5. века, вероватно у време великих девастација изазваних инавизијама Хуна и Острогота 447. и 479. године. Видети: P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 54. Ова открића знатно померају првобитна датовања декоративне пластике из Епископске базилике у Стобију, с краја 5. или почетка 6. века на прву половину или пак средину 5. века, и говоре у корист датовања које је својевремено предлагала И. Николајевић-Стојковић. Видети: И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска архитектонска илустрациона декорација у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд, 1957, 28–32.

лошким, иконографским и стилским карактеристикама, наведени примери капитела представљају значајна сведочанства динамичних развојних токова израде и декорисања капитела стубова у касноантичкој и рановизантијској епохи. Истраживања морфологије капитела, насталих у временском распону између 4. и 6. века, показала су да многоструки облици касноантичких и рановизантијских капитела почивају на апропријацији облика, форми и декоративних елемената античких капитела јонског и коринтског типа. Међутим, поменути капители одражавају и процесе својеврсне редукције и схематизације елемената класичних капитела, карактеристичне за период 4. века,⁹ те постепено увођење нових декоративних образаца, видљивих на примерима који потичу из 5. и 6. века. Заиста, читав 5. и 6. век је протекао у знаку масовне продукције нових типова капитела, који су представљали различите адаптације визуелности јонских и коринтских капитела, оличене у стварању тзв. „теодосијанских капитела“,¹⁰ „лира“ типа,¹¹ „лептир“ капитела,¹² капитела са листовима акантуса, који делују као да се повијају на ветру,¹³ посебно раскошних капитела у форми кошаре¹⁴ и друго, али и у инвенцији сасвим нових конструктивних и декоративних елемената попут импост капитела, различитих, обогачених форми импоста, те стварања двозоних, фигуралних капитела са украсом зооморфног и/или антропоморфног карактера. Парадигматска промена у визуелности капитела, која је суштински означила *еволуцију* од карактеристичних форми античких капитела ка „византијским“ капителима, начињена је проналаском импоста,¹⁵ посебног блока у виду зарубљене пирамиде уметнутог између капитела и ослонца лука,¹⁶ као и развојем посебне технике украшавања познате као ажур (*à-jour*).¹⁷ На тај начин су, најпре апропри-

9 С. Љ. Филипова, *Рановизантијски капиџели у Републици Македонији* (докторска теза), Београд, 2004, 26.

10 С. Љ. Филипова, *нав. дело*, 33–35.

11 *Истио*, 35–36.

12 P. Niewohner, *op. cit.*, 71.

13 *Ibid.*, 222–226.

14 С. Љ. Филипова, *нав. дело*, 43–44.

15 *Истио*, 243.

16 М. Ракоција, „Место импост капитела из базилике у Турлини у еволуцији јонских импост капитела и делатност палеовизантијске скулпторске радионице у Нишу“, у: *Ниш и Византија XV*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2017, 89. Мада му је основна улога била конструктивна, импост је функционисао и као подлога погодна за извођење најразличитијих декоративних схема. Рани примери импоста су махом лишени декорације или сведени на једноставно изображена знамења крста или Христовог монограма, да би се с временом, декоративна схема постепено усложњавала и резултирала раскошним импостима, у целости покривеним акантусовим листовима или обрубљеним декоративним панелима. Видети: С. Љ. Филипова, *нав. дело*, 72–74. Такође, на капителима или импостима капитела неретко су клесани монограми ктитора и приложника, о чему сведоче, на пример, сачувани капители са монограмом цара Јустинијана из цркве Св. Срђа и Вакха у Константинопољу (након 527), цркве Сан Витале у Равени (547), али и локални пример из Царичиног града (Justiniana Prima), из базилике са трансептом. За импост из цркве Св. Срђа и Вакха, видети: J. Bardill, “The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees”, *Dumbarton Oaks Papers* 54, 2000, 2; За импосте из цркве Сан Витале, видети: J. Herrin, *Ravenna, Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton & Oxford, 2020, 166; Импост из Царичиног града је публикован у раду С. Филипове. Видети: С. Филипова, „Рановизантијски капители креирани у престоници у Јустинијаново доба, македонске и српске аналогије“, у: *Ниш и Византија IV*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2006, 200.

17 W. E. Betsch, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople* (doctoral dissertation) 1977, 246. Развој технике ажурирања, уз слободну употребу сврдла, везује се за константинопољске радионице с почетка 6. века, а Виљем Беч (Wiliam Betsch) наводи да је техника

јацијом визуелних кодова античких капитела, а потом њиховом редукцијом, стилизацијом и схематизацијом, са циљем увођења нових конструктивних и декоративних елемената, створене различите форме „византијских“ капитела. Примери капитела из Народног музеја Србије стоје на крају једног развојног пута, чувајући рецидиве визуелности класичних капитела, али истовремено „уступајући“ простор новим решењима.

Иако изнимно ретки, капители са представама паунова из Епископске базилике у Стобију нису без адекватних аналогија. Извесне блискости показују два примера капитела пиластера из крипте цркве Св. Димитрија у Солуну (5. век), од којих је један обележен крупним фигурама паунова, изображених у оквиру разгранате лозице (сл. 3), док декоративну схему другог капитела чине ситно клесани, конфронтирани парови паунова, који се нападају из кантароса (сл. 4). Такође, представа пауна представља срж декоративне и симболичне функције једног композитног капитела, секундарно коришћеног приликом изградње позновизантијске цркве Св. Апостола у Солуну (1310–1314),¹⁸ као и два позната престоничка примера из колекције Археолошког музеја у Истанбулу (inv. 2655 и inv. 2274).¹⁹ Капител из цркве Св. Апостола и један капител из Истанбула (сл. 5) посебно се издвајају централно позиционираном представом пауна раширеног репа, приказаног *en face*. Неопходно је поменути и један пример осликаног, прозорског импост капитела из апсиде Епископске базилике у Стобију, на којем распознајемо стилизовану представу пауна, приказаног поред знамења крста означеног грчким словима α и ω .²⁰ Сва је прилика да је оригиналну декоративну схему поменутог капитела чинила представа конфронтираног пара паунова, распоређених око симбола васкрслог Христа.

Мада су познати још из старих цивилизација и паганске антике,²¹ фигурални капители су досегли сасвим нова исходишта у касноантичкој и рановизантијској епохи. У том смислу, посебно треба нагласити да су представе пауна на капителима стубова карактеристичне искључиво за византијску епоху и, као такве, нису познате све до касне антике,²² упркос чињеници да штовање пауна има античке корене који, у дугом временском распону, предатирају епоху постанка, успона и коначне доминације хришћанства. Нема сумње да су представе пауна на капителима стубова, једнако као и у другим аспектима сакралног – на подним мозаицима и зидним сликама, деловима црквеног мобилијара

развијена приликом израде ванредних капитела чипкасте структуре за престоничке храмове посвећене Св. Полиеукту (524–527) и Св. Срђу и Вакху (након 527).

18 P. Niewohner, *op. cit.*, 50.

19 Капител са инвентарским бројем 2655, вид. P. Niewohner, *op. cit.*, 53; Капител са инвентарским бројем 2274, вид. С. Љ. Филипова, ТХЛП, сл. 5.

20 S. Blaževska et M. Tutkovski, *loc. cit.*, 18; Такође, видети: S. Filipova, “Types of crosses present in artworks found in Macedonia”, *Systasis* 24, 2014, 3.

21 О египатским фигуралним капителима, вид. E. von Mercklin, *Antike Figural kapitelle*, Berlin, 1962, 5–18; Такође, видети: U. Fauerbach, “The Creation of an Egyptian Capital”, in: *Königtum, Staat und Gesellschaft Früher Hochkulturen*, 7. *Ägyptologische Tempeltagung*, Leuven, 28. September - 1. Oktober 2005, ed. R. Preys, Leuven, 2009, 1–17. О грчким, хеленистичким, етрурским и римским фигуралним капителима, вид. E. von Mercklin, *op. cit.*, 35–117.

22 P. Niewohner, *op. cit.*, 53.

и страницама илуминираних рукописа – биле надахнуте естетским и симболичким функцијама пауна, развијеним у оквирима паганске, а потом и хришћанске естетике и теолошке мисли. Бројни познати извори указују на својеврсну дихотомију перцепције пауна,²³ који је хиљадама година доживљаван из перспективе естетике, као птица ванредних природних карактеристика и изнимне лепоте, али и са становишта симболике, као божанска креација која сублимира различите алегоријске импликације. Обдарен необичним скерлетним телом које пружа зелено-златни одсјај, те дугим, раскошним репом, покривеним полихромним праменовима, паун је представљао кључни атрибут паганских божанстава, грчке богиње Хере и римске богиње Јуноне.²⁴ Као атрибут врховних божанстава, паун је функционисао и као важан елемент империјалног култа и својеврстан симбол апотеозе, како међу римским, тако и међу хришћанским владарима, о чему сведоче честе представе пауна на реверсима новца римских царица,²⁵ али и представе цара Јустинијана I (527–565) са шлемом покривеним пауновим перјем.²⁶ Такође, паун је функционисао и као симбол неба и бесмртности, захваљујући свом раскошном репу који Овидије (43. п. н. е. – 17. н. е.) доживљава као застор покривен звездама,²⁷ опадању перја у зиму и његовом поновном израстању у пролеће које Плиније Старији (23–79) бележи као одраз циклуса пропадања и поновног стварања,²⁸ али и чињеницу коју је верификовао Св. Августин (354–430) да је месо пауна неварљиво.²⁹ Дубоко укореван у античкој традицији као отеловљење концепта непропадљивости, а посредно и регенерације и бесмртности, паун је представљао симбол вечног живота. Не бисмо претерали у оцени да је паун, захваљујући својој ванредној природној лепоти, о којој је надахнуто писао и Григорије Назизијански (329–390),³⁰ доследно сублимирао блаженство које влада у Елизијуму. Сходно томе, паун је, као чест мотив у касноантичкој и рановизантијској уметности, представљан у оквиру ненаративних, алузивних и симболичких целина којима је евоциран Рај. Паунови су најчешће приказивани самостално, *en face* или у профилу, затим у паровима, симетрично распоређени око знамења крста, Христовог монограма или кантароса, али и у оквиру ширих целина које чине различите животињске врсте које обитавају у Рају – јелени, лабудови, голубице и друго. Појединачне представе пауна, као и представе конфронтираних парова паунова, распознајемо у сликарству катакомби, једнако у паганском као и у хришћанском контексту, на саркофазима, али и у оквиру монументалног и

23 H. Maguire, *Earth and Ocean, The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, University Park and London, 1987, 39.

24 J. Anđelković, D. Rogić i E. Nikolić, "Peacock as a Symbol in Late Antique and Early Christian Art", *Archaeology and Science* 6, 2011, 232.

25 *Ibid.*

26 Б. Ч. Вранешевић, *Слика Раја на ранохришћанским појним мозаицима на Балкану: Ог 4. до 7. века* (докторска теза), Београд, 2014, 147.

27 J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman art and life*, Ithaca, New York, 1973, 251. Овидије у *Мејшаморфозама* пише о пауну као птици богиње Јуноне, која носи звезде на свом репу, наводећи легенду по којој је богиња украсила реп пауна, као драгуљима, очима свевидећег Аргуса.

28 R. M. Jensen, *Living Water. Images, Symbols and Settings of Early Christian Baptism*, Leiden, Boston, 2011, 274.

29 H. Maguire, *op. cit.*, 39.

30 *Ibid.*

минијатурног сликарства. О томе непосредно сведоче примери представа пауна у катакомби Претекстатуса (Praetextatus) у Риму,³¹ на саркофагу епископа Теодора из цркве Сан Аполинаре ин Класе (San Apolinare in Classe) у Равени,³² у угловима свода презвитеријума цркве Сан Витале у Равени,³³ као и у оквиру сликаног програма Рабулиног јеванђеља (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 1.56).³⁴ Концентришемо ли се, са друге стране, на територију Балкана, сведочимо ванредном броју представа пауна у различитим контекстима и техникама, од којих ћемо посебно поменути пример подног мозаика баптистеријума Епископске базилике у Стобију. Изведен крајем 4. и почетком 5. века, подни мозаик чине четири одвојена сегмента у оквиру којих су, према сродним иконографским обрасцима, изображене различите врсте животиња, симетрично постављених око кантароса из којег извире вода (Пс. 42), при чему се два наспрамна поља издвајају идентичним представама конфронтираних парова паунова (сл. 6). Такође, вредно је поменути и представе пауна у оквиру биљних врежа у гробници у Бешкој,³⁵ као и ванредне представе пауна на подним мозаицима триконхоса у Царичином граду, Улпијане, базилике испод октагона у Филипима, базилике А у Амфиполису и Епископске базилике у Хераклеји Линкестис.³⁶ Дакле, сходно увреженој перцепцији хришћанског храма, као земаљског дома Божјег,³⁷ који као у огледалу, представља рефлексију ишчекиваног рајског насеља, простори цркава су у касноантичкој епохи доминантно украшавани препознатљивим визуелним кодовима Раја. Као што смо видели, посебна улога у систему инсценације Раја у простору хришћанског храма припадала је управо пауну који је, својим естетским и симболичким функцијама, доследно сублимирао концепт вечног живота у Христу и идеју вечитог блаженства које влада у рајском врту.

Из свега наведеног проистиче закључак да су устаљене представе паунова у хришћанским храмовима, као естетски пожељних и значењски слојевитих визуелних амблема, условиле њихову појаву и на капителима стубова. Увођење пауна у репертоар декоративне архитектонске пластике представљало је крајњи корак у настојању да се естетски и симболички потенцијали тог мотива инкорпорирају у све аспекте креирања и уобличавања сакралног простора. Представе паунова на капителима стубова су, могуће, биле подстакнуте и положајем капитела у простору храма, као и њиховом конструктивном улогом, с обзиром на то да су капители представљали најнепосредније ослонце, а самим тим и саставне делове горњих конструкција цркава, симбола неба.³⁸ Иконографска схема капитела из Епископске базилике у Стобију, указује на

31 R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London and New York, 2000, 160.

32 M. Lawrence, *The Sarcophagi of Ravenna*, Roma, 1970, 4.

33 J. Anđelković, D. Rogić i E. Nikolić, *loc. cit.*, 244.

34 B. Shilling, "The many-eyed archangels in early Byzantine art", in: *The Eloquence of Art. Essays in honour of Henry Maguire*, eds. A. Lam Olsen et R. Schroeder, London and New York, 2020, 354.

35 O. Z. Špehar, "Home for Eternity. A possible Interpretation of Late Roman Tomb Paintings from Beška", *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 45, 2014, 17, 20.

36 Б. Ч. Вранешевић, *нав. дело*, 147.

37 И. Стевовић, *Византијска црква. Образовање архихијекћонске слике светлости*, Београд, 2018, 57–62.

38 *Исѝо*, 74.

значајну улогу капитела украшеног пауновима, као дела укупног декоративног ансамбла цркве, у својеврсној инсценирању Раја, простора вечног, рефлексивног и реалног пута сваког *homo religiosus*. Приказани у оквиру разгранатих флоралних врежа, односно око стилизованог кантароса, честог симбола извора живота који представља фокалну тачку Елизијума, али и симбола дрвета живота и рајског врта уопште, паунови са стобског капитела евоцирају узвишену лепоту *Сиварања*³⁹ и рајски врт као простор вечног блаженства, стварајући утисак да верници окупљени у храму, са свих страна окружени визуелним кодовима рајског врта, барем на тренутак бораве у Рају.⁴⁰ Имајући на уму данашње познавање мозаичке и фреске декорације старе Епископске базилике у Стобију, изведене у неколико етапа, током различитих фаза уобличавања сакралног простора храма, те претпоставки истраживача о изгледу унутрашњег простора новоизграђене базилике епископа Филипа, могло би се закључити да су капители стубова са пауновима, приказаним у оквиру разгранатих врежа, функционисали као део укупног ансамбла цркве, који је изведен тако да представља просторну рефлексiju рајског врта. О томе непосредно сведоче остаци раскошног подног мозаика из главног брода старе Епископске базилике, који стварају непрекинути, ритмични низ аниконичних мотива⁴¹ – кругова, квадрата, ромбова, меандара, четворолиста, преплета, чворова, за које је доказано да су коришћени као маркири божанског простора у којем је Бог свеприсутан.⁴² Фокус и тачку својеврсне кулминације подног мозаика представља стилизована форма кантароса, из којег ничу вреже винове лозе, представљеног у оквиру централног поља простора презвитеријума (сл. 7).⁴³ Сличне квалитете поседује и нешто „млађи“ подни мозаик из нартекса базилике епископа Филипа, у којем су карактеристичне аниконичне форме, искомбиноване са ванредним флоралним и зооморфним мотивима (сл. 8).⁴⁴ На тај начин је, посредством свих аспеката визуелног уобличавања ентеријера Епископске базилике, како старе, тако и базилике епископа Филипа, наглашена идеја опросторења раја, тј. визуелне артикулације земаљског храма као ишчекиваног рајског насеља.



Капител са пауновима из Епископске базилике у Стобију, који се чува у колекцији Народног музеја Србије, заузима истакнуто место у ширем корпусу касноантичких и рановизантијских капитела чије се извођење може поуздано везати за територију Балкана. Следећи развојну линију капитела коринтског реда, капител представља карактеристичан пример повезивања античких ис-

39 Н. Maguire, *op. cit.*, 39.

40 *Ibid.*, 17–18.

41 О значењу аниконичних мотива у декорацији касноантичких и рановизантијских храмова, вид. В. Vranešević, “Aniconism on Early Christian Floor Moaiscs in the Mediterranean”, in: *Migrations in Visual Arts*, eds. J. Erdeljan, M. Germ, I. Prijatelj Pavičić i M. Vicolja Matijašić, Beograd, 2018, 187–196.

42 Б. Ч. Вранешевић, *нав. дело*, 130.

43 S. Blaževska et M. Tutkovski, *loc. cit.*, 14.

44 R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, Toronto & New York, 1963, 164–165, Pl. 41–42.

кустава и трагања за новим решењима, саображеним хришћанском доживљавању сакралне топографије храма. Сходно томе, капител из колекције Народног музеја Србије представља илустративно сведочанство процеса редукције и стилизације карактеристичних декоративних елемената античких капитела, који су, у наведеном примеру, сведени на бордuru схематизованих листова акантуса у најнижој зони, са циљем увођења нових тема. Упркос снажно утемељеном паганском култу пауна, свете животиње врховних грчких и римских божанстава, симбола апотеозе и вечног живота, представљање пауна на капителима стубова почиње у касној антици. Прецизније, капител са пауновима из Народног музеја Србије одражава „тренд“ у декорацији капитела, чија се инвенција поуздано везује за касноантичку, односно рановизантијску епоху. Изображени у оквиру разгранатих врежа са срцоликим листовима са три стране капитела, као и око стилизованог кантароса са четврте стране, паунови представљају срж декоративне и симболичке функције капитела. Сходно паганској али и хришћанској перцепцији, познатој на основу писања светих отаца цркве, паун је једновремено сагледаван кроз призму своје ванредне природне лепоте и различитих симболичких импликација, због чега је, приказивање пауна у различитим сегментима храма било афирмисано естетским и симболичким разлозима. Приказани у оквиру подних мозаика, зидних слика, на страницама илуминираних рукописа, деловима црквеног мобилијара и декоративне архитектонске пластике, паунови су, као најсавршенији орнаменти створени од Бога, евоцирали лепоту, као и хришћански концепт вечног живота и Рај. У раду је изнет став да је представљање паунова на капителима стубова, које се може пратити од касноантичке епохе, неопходно сагледати у ширем контексту уобличавања унутрашњег простора цркве препознатљивим визуелним кодовима Елизијума, тј. креирања хришћанског храма као просторне слике рајског врта. Епископска базилика у Стобију, својим ванредним аниконичним подним мозаиком, у чијем фокусу распознајемо контуре кантароса, из којег израстају вреже винове лозе, остацима мозаика обележеног комбиновањем аниконичних и фигуралних мотива, те налазима већег броја капитела стубова са пауновима, представља вредан пример тежње ка уобличавању храма као просторне рефлексије Раја, где сви сегменти сакралног простора учествују као препознатљиви репрезенти хармоније и блаженства које влада у рајском врту.

ЛИТЕРАТУРА:

Anđelković, Jelena, Rogić, Dragana i Nikolić, Emilija

“Peacock as a Symbol in Late Antique and Early Christian Art”, *Archaeology and Science* 6, 2011, 231–248.

Bardill, Jonathan

“The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees”, *Dumbarton Oaks Papers* 54, 2000, 1–11.

Betsch, Earl William

The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople (doctoral dissertation), University of Pennsylvania, 1977.

Blaževska, Silvana & Tutkovski, Mishko

“Episcopal Basilica in Stobi”, in: *Early Christian Wall Painting from the Episcopal Basilica in Stobi*, eds. E. Dimitrovska, S. Blaževska i M. Tutkovski, *Stobi*, 2012, 9–20.

Вранешевић, Ч. Бранка

Слика Раја на ранохришћанским подним мозаицима на Балкану: Од 4. до 7. века (докторска теза), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2014.

Vranešević, Branka

“Aniconism on Early Christian Floor Moaiscs in the Mediterranean“, in: *Migrations in Visual Arts*, eds. J. Erdeljan, M. Germ, I. Prijatelj Pavičić i M. Vicolja Matijašić, Beograd, 2018, 187–196.

Jensen, M. Robin

Living Water. Images, Symbols and Settings of Early Christian Baptism, Brill, Leiden, Boston, 2011.

Kitzinger, Ernst

“A Survey of Early Christian Town at Stobi”, *DOP* 3, 1946, 81–162.

Kourkoutidou-Nikolaidou, Eutichya, Tourta, Anastasia.

Wandering in Byzantine Thessaloniki, Kapon Editions, Athens, 1997.

Maguire, Henry

Earth and Ocean, The Terrestiral World in Early Byzantine Art, The Pennsylvania State University Press, University Park and London, 1987.

Maldini, Slobodan

Leksikon arhitekture i umetničkog zanatstva, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

Mano-Zissi, Dorde

“Observations on the Conservation and Presentation of the Monuments at Stobi“, in: *Studies in the Antiquities of Stobi I*, ed. J. Wiseman, Beograd, 1973, 111–119.

Marcklin, von Eugen

Antike Figuralkapitelle, De Gruyter, Berlin, 1962.

Niewohner, Philipp, Miller, Audley Lucy et Prochaska, Walter

“Marbles, Quarries and Workshops on the Highlands of Northern Macedonia“, *Archäologischer Anzeiger*, 2013, 95–145.

Niewohner, Philipp

Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings, De Gruyter, Berlin, 2021.

Николајевић-Стојковић, Иванка

Рановизантијска архитектонска и ласичка декорација у Македонији, Србији и Црној Гори, Издавачка установа Сан, Београд, 1957.

Pavlovski, Goce

“Archaeological site Stobi: Different aspects of popularization“, *Archaeology and Science* 9, 2013, 155–161.

Ракоција, Миша

“Место импост капитела из базилике у Ђурлини у еволуцији јонских импост капитела и делатност палеовизантијске скулпторске радионице у Нишу“, у: *Ниш и Византија XV*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2017, 89–104.

Shilling, Brook

“The many-eyed archangels in early Byzantine art“, in: *The Eloquence of Art. Essays in honour of Henry Maguire*, eds. A. Lam Olsen et R. Schroeder, London and New York, 2020, 350–365.

Snively, S. Carolyn

“Articulation of Space in the Episcopal Basilica: The Colonnades“, у: *Студије за ствариније во Стоби III*, ур. Б. Алексова и Џ. Вајсман, Титов Велес, 1981, 163–168.

Snively, S. Carolyn

“The Episcopal Basilica, the Via Sacra, and the Semicircular Court at Stobi, R. Macedonia“, у: *Ниш и Византија X*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2012, 185–200.

Стевовић, Иван

Византијска црква. Образовање архитектонске слике светосији. Еволута, Београд, 2018.

Toynbee, Catherine Mary Jocelyn

Animals in Roman art and life, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1973.

Tutkovski, Mishko

“Restoration and display of the mosaic from the Old Episcopal Basilica in Stobi”, *Patrimonium.Mk* 17, 2019, 75–86.

Fauerbach, Ulrike

“The Creation of an Egyptian Capital” in: *Königtum, Staat und Gesellschaft Früher Hochkulturen, 7. Ägyptologische Tempeltagung, Leuven, 28. September - 1. Oktober 2005*, ed. R. Preys, Leuven, 2009, 1–17.

Филипова, Љ. Снежана

Рановизантијски калниџели у Републици Македонији (докторска теза), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2004.

Филипова, Снежана

„Рановизантијски капители креирани у престоници у Јустинијаново доба, македонске и српске аналогije“, у: *Ниш и Византија IV*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2006, 191–212.

Filipova, Snežana

“Types of crosses present on artworks found in Macedonia”, *Systasis* 24, 2014, 1–11.

Herrin, Judith

Ravenna, Capital of Empire, Crucible of Europe, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2020.

Hoddinott, F. Ralph

Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art, The Macmillian Company of Canada Limited and St. Martin's Press Inc., Toronto & New York, 1963.

Špehar, Z. Olga

“Home for Eternity. A possible Interpretation of Late Roman Tomb Paintings from Beška”, *Зборник Маџице српске за ликовне уметности* 45, 2014, 13–24.

Wiseman, James & Mano-Zissi, Đorđe

“Excavations at Stobi, 1970”, *American Journal of Archaeology* 75(4), 1971, 395–411.

**A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ICONOGRAPHY AND
SYMBOLIC MEANING OF THE DECORATION OF A CAPITAL FROM
STOBI PRESERVED IN THE COLLECTION OF THE
NATIONAL MUSEUM OF SERBIA**

SUMMARY

A capital with the image of a peacock, preserved in the collection of the National Museum of Serbia, discovered during the course of systematic archaeological research of the Episcopal basilica located in Stobi, the Republic of North Macedonia, represents a significant testimony of the development trends in the domain of constructing and decorating the capitals of columns during the course of the late Antiquity and the early Byzantine epoch. From the 4th century onwards, we can follow the evolution of the capital, so to speak, exemplified in the process of reduction, stylisation and schematisation of the characteristic forms antique capitals of the Ionian and Corinthian type, and the emergence of a broad spectrum of new construction and decorative elements of the capital, and also the materials and techniques when it came to their construction. Especially during the 5th and the 6th century, there was a mass production of new types of capital, among which a special place belongs to figural capitals, which are most often characterised by a combination of floral, zoomorphic and anthropomorphic motifs. Even though they are known from old civilisations and the pagan era of Antiquity, late Antique and early Byzantine figural capitals are often characterised by unique decorative schemes with a strong symbolic meaning, in keeping with the Christian view of the sacral space. Consequently, capitals with images of peacocks – presented individually or in pairs, en face or in profile – are characteristic of the early Byzantine epoch and were not in evidence until the late Antiquity. Based on its morphological characteristics, the capital preserved in the National Museum represents a typical example of a late Antique, two-zone figural capital, whose decorative scheme is made up of stylised acanthus leaves and a large figure of a peacock within a framework made of branching vines with heart-shaped leaves. Made of high-quality, small-grain dolomite dug out in the Sivec quarry, in central Macedonia, this capital probably represents a product of some local workshop dating from the middle of the 5th century. The iconographic scheme of the capital, which is in the focus of our interest, as well as that of the analogous capitals from the Episcopal basilica in Stobi, preserved in the National Museum in Belgrade and the Archaeological Museum in Skopje, point to a strong symbolic dimension of their decoration. The images of peacocks on the capitals of columns evoked the beauty of those most exalted God's creations, figurally presenting them as ornaments of sorts, and also the symbolism of Eden and the Garden of Eden, wherein they dwell. This paper particularly stresses the view that capitals containing representations of peacocks within frameworks of vines functioned as part of the overall ensemble of the temple which, as testified, during the late Antiquity and the early Byzantine epoch, was created and shaped in order to represent a spatial reflection of Eden. The fenced-off space of a Christian temple, like a spatial image of a fenced-off Garden of Eden, was adorned with visual codes of Eden embodied in all the elements of the sacral space – in floor mosaics and wall paintings, the church mobiliary and the decorative architectural plastic.

Ognjen LJ. Tutić, E-mail: tuticognjenn@gmail.com



Сл. 1 Капител са представом пауна, средина 5. века, сивечки доломит, 73 × 50 cm, абакус 73 cm, Народни музеј Србије (P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 53, Fig. 124)

Fig. 1 Capital containing the image of a peacock, the middle of the 5th century, dolomite from Sivec, 73 × 50 cm, abacus 73 cm, the National Museum in Belgrade (P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 53, Fig. 124)



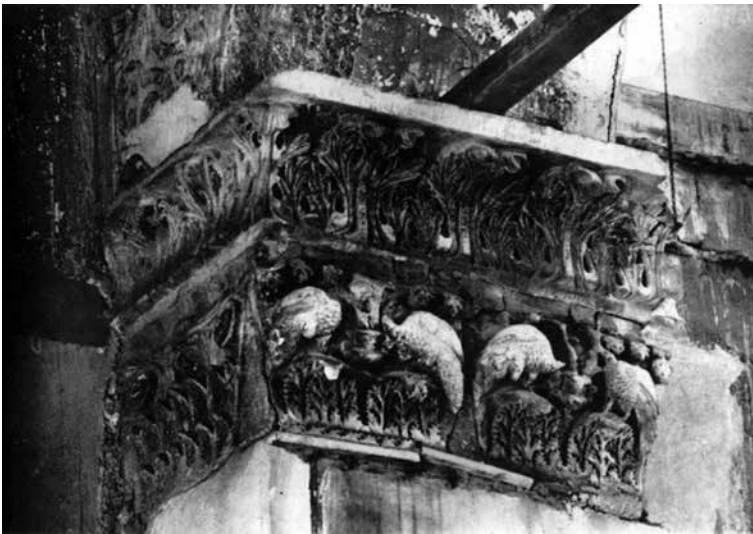
Сл. 2 Капител са представом пауна, поглед на конфронтирани пар пауна приказаних око кантароса, средина 5. века, сивечки доломит, 73 × 50 cm, абакус 73 cm, Народни музеј Србије (R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, Toronto & New York, 1963, Pl. 38, e)

Fig. 2 Capital containing the representation of peacocks, view of a confronting pair of peacocks shown around a jug, the middle of the 5th century, dolomite from Sivec, 73 × 50 cm, abacus 73 cm, the National Museum in Belgrade (R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, Toronto & New York, 1963, Pl. 38, e.)



Сл. 3 Капител пиластера са представом пауна у оквиру разгранате лозице, крипта цркве Св. Димитрија у Солуну, 5. век (P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 53, Fig. 125)

Fig. 3 Capital of a pilaster containing the representation of a peacock framed by branching vines, the crypt of the Church of St Demetrios in Thessaloniki, the 5th century (P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 53, Fig. 125)



Сл. 4 Капител пиластера са ситно клесаним паровима пауна, који се напајају из кантароса, крипта цркве Св. Димитрија у Солуну, 5. век (R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, Toronto & New York, 1963, Pl. 27, a)

Fig. 4 Capital of a pilaster with finely chiseled pairs of peacocks drinking from a jug, the crypt of the Church of St Demetrios in Thessaloniki, the 5th century (R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, Toronto & New York, 1963, Pl. 27, a.)



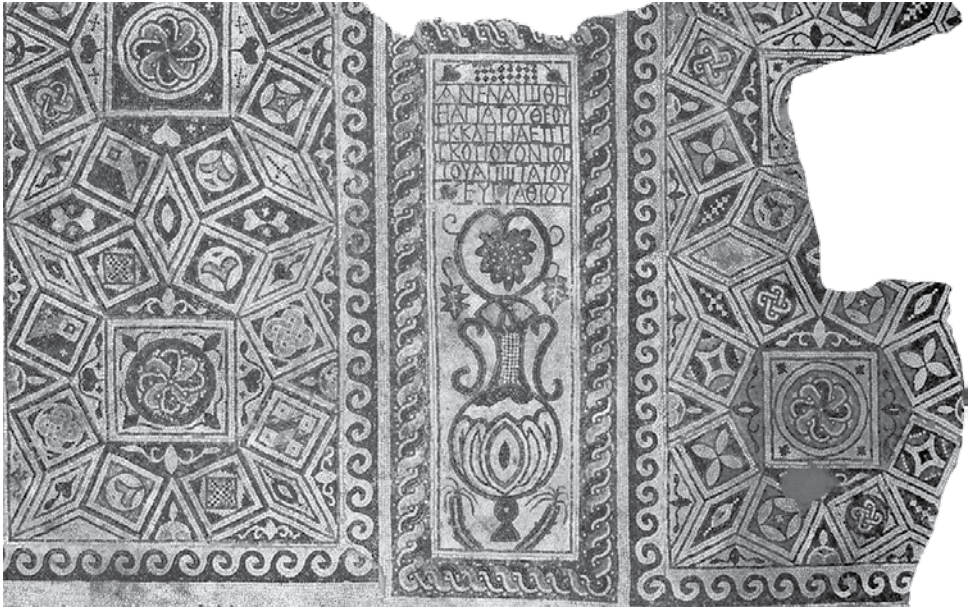
Сл. 5 Јонски импост капител са представом пауна раширеног репа, Археолошки музеј у Истанбулу, инв. 2655 (P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 53, Fig. 123)

Fig. 5 Ionian impost capital with the representation of a peacock spreading its tail, the Archaeological Museum in Istanbul, cat. no. 2655 (P. Niewohner, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin, 2021, 53, Fig. 123)



Сл. 6 Подни мозаик баптистеријума Епископске базилике у Стобију, касни 4. или рани 5. век (S. Blaževska, M. Tutkovski, "Episcopal Basilica in Stobi", in: *Early Christian Wall Painting from the Episcopal Basilica in Stobi*, eds. E. Dimitrovska, S. Blaževska i M. Tutkovski, Stobi, 2012, 17)

Fig. 6 Floor mosaic of the baptisterium of the episcopal basilica in Stobi, the late 4th or early 5th century (S. Blaževska, M. Tutkovski, "Episcopal Basilica in Stobi", in: *Early Christian Wall Painting from the Episcopal Basilica in Stobi*, Eds. E. Dimitrovska, S. Blaževska i M. Tutkovski, Stobi, 2012, 17)



Сл. 7 Мозаик презвитеријума Епископске базилике у Стобију, друга половина 4. века (<https://www.facebook.com/STOBIMUNI/photos/a.554445924613897/3173325036059293/>)

Fig. 7 Mosaic of the presbytery of the episcopal basilica in Stobi, the second half of the 4th century (<https://www.facebook.com/STOBIMUNI/photos/a.554445924613897/3173325036059293/>)



Сл. 8 Остаци мозаичке декорације нартекса Епископске базилике у Стобију, касни 5. или рани 6. век (<https://www.facebook.com/STOBIMUNI/photos/a.554445924613897/3055250017866796/>)

Fig. 8 Remnants of the mosaic-type decoration of the narthex of the episcopal basilica in Stobi, the late 5th or early 6th century (<https://www.facebook.com/STOBIMUNI/photos/a.554445924613897/3055250017866796/>)

